

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΡΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑ*

HANS RAPP

Όταν σήμερα αναφερόμαστε στην κλασική ελληνική φιλοσοφία και αναλογιζόμαστε την συμβολή που παρέσχε για την απάντηση των διαρκών ερωτημάτων που αφορούν την σχέση δικαίου και κοινωνίας, έρχονται στον νου πρώτα απ' όλα τα ονόματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Όμως υπάρχει ένας ακόμη συγγραφέας, που, όπως θα καταδείξουμε σ' αυτό το άρθρο, αξίζει την προσοχή μας, γιατί κριτικά ανέπτυξε ένα νοητό εναλλακτικό μοντέλλο μιας ιδανικής κοινωνίας· αυτός ο συγγραφέας είναι ο Ξενοφών ο Αθηναίος.

Ενώ σήμερα οι πολιτικές σκέψεις του Ξενοφώντα γίνονται σχετικά λίγο αντικείμενο παρατήρησης, στο παρελθόν έτυχαν καλλίτερης μεταχείρισης. Πολυάριθμοι συγγραφείς, ήδη από την αρχαιότητα, εμπνεύστηκαν από την *Κύρου παιδεία* του Ξενοφώντα. Οι αντιδράσεις τους σχετικά μ' αυτήν ήταν διάφορες. Κατά τον Κικέρωνα η *Κύρου παιδεία* εκθέτει το υπόδειγμα μιας *δίκαιης* αυτοκρατορίας¹. Οι εμπειρίες του Ξενοφώντα έγιναν με απληστία ανάρπαστες από τον Μακιαβέλλι, ενώ αντίθετα αποκρούστηκε με οργή από άλλους. Παρά τον αντιφατικό χαρακτήρα του έμεινε το όνομα του Κύρου σαν συνώνυμο της πολιτικής γενναιοφροσύνης.

Ο Κύρος μας παρουσιάζεται με τα ακόλουθα λόγια στην *Κύρου παιδεία*:

«Πατρός μὲν δὴ ὁ Κύρος λέγεται γενέσθαι Καμβύσου Περσῶν βασιλέως... μητρὸς δὲ ὁμολογείται Μανδάνης γενέσθαι. Ἡ δὲ Μανδάνη αὕτη Ἄστυάγους ἦν θυγάτηρ τοῦ Μήδων γενομένου βασιλέως» (*Κ.Π.* Α' 2.1).² Ἐτσι υποδεικνύεται στον προσεκτικό αναγνώστη, ἥδη από την αρχή της διήγησης, ὅτι, σύμφωνα με την καταγωγή του, θα ἦταν ενδεχόμενο στο τέλος να μὴ γίνεαι νόμιμος ἄρχων. Στο μέρος που ἄμεσα ακολουθεῖ, και που δεν εἶναι λιγότερο γεμάτο οὐσία ἀπὸ το προαναφερόμενο, μας παρουσιάζονται τα κύρια γνωρίσματα του χαρακτήρα του Κύρου: Φύναι δὲ ὁ Κύρος λέγεται καὶ ἄδεται... εἶδος μὲν κάλλιστος, ψυχὴν δὲ *φιλανθρωπότατος* καὶ *φιλομαθέστατος* καὶ *φιλοτιμότατος*, ὥστε πάντα μὲν πόνου ἀνατλήναι, πάντα δὲ κίνδυνον ὑπομείναι τοῦ ἐπανεῖσθαι ἔνεκα» (*Κ.Π.*, Α' 2.1).

Ο Κύρος, αναφέρεται στην συνέχεια, ανατράφηκε σύμφωνα με τις συνήθειες των Περσῶν:

«ἐπαιδεύθη γέ μὴν ἐν Περσῶν νόμοις» (*Κ.Π.*, Α' 2.2). Οι Πέρσες πολῖτες διαιρούνται σε τέσσερις τάξεις: Ἀγόρια, ἑφηβοί, ὄριμοι ἄνθρωποι και γέροντες (*Κ.Π.*, Α' 2.4). Αυτὴ ἡ κοινωνικὴ διάστρωση των πολιτῶν ἀνάλογα με την ηλικία τους, τους υποβάλλει σε μια δημοσία ἐκπαίδευση που διαρκεῖ καθ' ὅλη την διάρκεια της ζωῆς τους. Σύμφωνα μ' αυτά ἀνατίθενται εἰδικὰ καθήκοντα σε κάθε τάξη, ἔτσι ὥστε οι Πέρσες πολῖτες, ἀφοῦ περάσουν με ἐπιτυχία ὅλα τα στάδια, να γίνουν - ὅπως εκφράζεται ὁ Ξενοφών - ὅσο το δυνατόν πιο ἀριστοί (*Κ.Π.*, Α' 2.5).

Ἡ περσικὴ ἐκπαίδευση εἶναι ἓνα πλήρες ἐπάγγελμα, γι' αὐτὸ περιορίζεται ἡ πρόσβαση σ' αὐτὴ σ' ἐκείνους που διαθέτοντες τα ἀναγκαῖα χρήματα μποροῦν να ἀφοσιωθοῦν ὀλοκληρωτικὰ στα κοινὰ (*Κ.Π.*, Α' 2.15). Συνέπεια αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἓνα

σημαντικό μέρος του περσικού πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών, είναι σ' αυτήν την υποτιθεμένη υποδειγματική κοινωνία αποκλεισμένο από την δημόσια εκπαίδευση.

Τα αγόρια πηγαίνουν στο σχολείο για να μάθουν την δικαιοσύνη (Κ.Π., Α' 2.6,15). Οι δάσκαλοί τους, επιλεγμένοι από την τάξη των γερόντων, τους εισαγούν σ' αυτό το πεδίο με το να συζητούν μαζί τους συγκεκριμένες περιπτώσεις. Συγχρόνως εντυπώνονται στο νου τους οι τρόποι συμπεριφοράς που απαιτούν οι επιμέρους νόμοι με το να ενθαρρύνονται να τιμωρούν την αποκλείουσα συμπεριφορά που παρατηρούν σε συνομιλήκους τους (Κ.Π., Α' 2.6-7). Τέλος παροτρύνονται οι νέοι με λόγους και παραδείγματα να ασκούνται στις αρετές της σωφροσύνης, της πειθαρχίας και της εγκράτειας (Κ.Π., Α' 2.8). Μ' αυτό τον τρόπο μαθαίνουν οι Πέρσες νέοι ότι χάρη στην υποταγή τους στους νόμους είναι ίσοι.

Όσοι από αυτούς εξαιτίας της αξίας τους μετατάσσονται στην τάξη των εφήβων ασκούνται στα επόμενα δέκα χρόνια στο κυνήγι, στους αγώνες και εξίσου σημαντικό στην έρευνα για την ανακάλυψη εγκληματιών ή την καταδίωξη ληστών (Κ.Π., Α' 2.10-12). Το κυνήγι θεωρείται από τους Πέρσες, όπως μας αναφέρεται, σαν η καλλίτερη προετοιμασία για τον πόλεμο (Κ.Π., Α' 2.10). Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου της μόρφωσης αναπτύσσεται, χάρη στην ισότητα των ευκαιριών, η άμιλλα να ξεπεράσει ο ένας τον άλλον.

Όσοι από τους έφηβους διακρίθηκαν για τον ζήλο τους σ' αυτές τις ασκήσεις ανήκουν στα επόμενα 25 χρόνια στην τάξη των ωρίμων ανθρώπων. Αυτοί απολαμβάνουν, αντίθετα από τους νεότερους συναδέλφους τους, μεγαλύτερης πολιτικής ελευθερίας και τελειοποιούν την επιδεξιότητά τους στην τέχνη τον πόλεμο με όπλα για μάχη εκ του σύνεγγυς (Κ.Π., Α' 2.13).

Οι γέροντες, τέλος ήδη δοκιμασμένοι άντρες, δεν καλούνται πια σε στρατιωτική υπηρεσία αλλά ασκούν δικαστικά καθήκοντα βασισμένα στους περσικούς νόμους (Κ.Π., Α' 2-14).

Ο Κύρος, λοιπόν, μέχρι τα δώδεκα χρόνια του έτσι μορφώθηκε για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Ξενοφώντα (Κ.Π., Α' 3.1.). Σ' αυτό το σημείο αρχίζει η κυρίως βιογραφία του Κύρου με την παρατήρηση, ότι η μητέρα του Κύρου Μανδάνη αποδέχτηκε πρόσκληση του πατέρα της Αστυάγη, βασιλιά των Μήδων, να τον επισκεφθεί μαζί με τον γιό της στην αυλή του. Μπορεί να προβλεφθεί ότι η μεταφύτευση του Κύρου στην Μηδεία θα θέσει σε δοκιμασία τις περσικές αρετές του. Στο τέλος όμως διαπιστώνεται ότι εκτός από αυτό και το περσικό σύστημα εκπαίδευσεως στο σύνολό του τίθεται σαν τέτοιο σε δοκιμασία.³

Εξαιρετικής σημασίας, μέσα στο πλαίσιο μας, είναι οι συνομιλίες αφενός μεταξύ του Αστυάγη και της κόρης του, αφετέρου μεταξύ του Κύρου και της μητέρας του Μανδάνης στο τέλος της παραμονής τους στην Μηδεία (Κ.Π., Α' 3.13;16-17). Στην παράκληση του πατέρα της να αφήσει τον Κύρο ακόμη στην αυλή του αυτή απαντάει. Πως θα ήταν πρόθυμη να κάνει κάθε χάρη στον πατέρα της (Κ.Π., Α' 3.13) και ρωτάει και τον Κύρο για την γνώμη του. Αυτός απαντάει αμέσως ότι επιθυμεί να μείνει. Είναι αξιοσημείωτη η χαρά της Μανδάνης να αρέσει στους άλλους και να ανταποκρίνεται στις επιθυμίες τους. Είναι εκείνη ακριβώς η φιλανθρωπία, που, όπως υποδηλώθηκε παραπάνω, είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του χαρακτήρα του Κύρου. Όπως θα δειχθεί, με το να αφοσιωθεί ο Κύρος με πάθος στην επιθυμία του

να εκπληρώνει τις επιθυμίες των φίλων του στην Μηδία αναπτύσσεται σταδιακά πάνω από αυτούς και γίνεται μ' αυτό τον τρόπο πιο ανεξάρτητος από αυτούς.

Από την συνομιλία που έχει η Μανδάνη με τον γιό της πληροφορούμαστε για τις επιδόσεις του Κύρου κατά την διάρκεια της εκπαίδευσής του στην Περσία και ειδικότερα πώς απονέμεται εκεί το δίκαιο. Στην πατρίδα μου, μητέρα, και είμαι και θεωρούμαι ο πιο ικανός από τους συνομηλίκους μου και στο δόρυ και στο τόξο. Εδώ όμως γνωρίζω πολύ καλά πως είμαι κατώτερος από τους φίλους μου στην ιππασία. Παρατηρεί δε επιπλέον: αυτό ξέρε το καλά, μητέρα, πολύ με στενοχωρεί. Στην συνέχεια διατυπώνει την πρόθεσή του, έτσι όπως τώρα ήδη είναι ο καλλίτερος της Περσίας στα πεζικά, να γίνει ο καλλίτερος των καλών ιππέων στην Μηδεία (*Κ.Π.*, Α' 3.15).

Είναι δελεαστικό να διακόψουμε προς στιγμήν την συνέχεια της εξιστόρησης για να ρίξουμε μια ματιά στα ενδότερα της προσωπικότητας του Κύρου. Ο Κύρος πέρασε —και μάλιστα χάρη στην ξεχωριστή φιλομάθειά του— πρόωρα όλους τους τομείς της περσικής εκπαίδευσης. Ακριβώς αυτή την στιγμή συναντάει η ακόρεστη φιλοτιμία του ένα ακόμη πεδίο δράσεως, την ιππασία (*Κ.Π.*, Α' 3.3.). Αυτή αναζωπυρώνει από την άλλη πλευρά εκ νέου την φιλομάθειά του. Πληροφορούμαστε ότι ο Κύρος πολύ σύντομα αναπτύσσει μια ιδιαίτερη αγάπη (*Κ.Π.*, Α' 4.5) για αυτό το στρατιωτικό είδος άθλησης και μάλιστα τόσο μεγάλη, ώστε σε σύντομο διάστημα σκοτώνει όλα τα ζώα στο κτήμα του παππού του. Όταν αυτός μετά του επιτρέπει να κυνηγήσει θηράματα στην ελεύθερη φύση —αλλά κάτω από την εποπτεία του Κυαξάρη, θείου του Κύρου, και άλλων—, (*Κ.Π.*, Α' 4.7) —ο Κύρος σκοτώνει πάρα πολλά ζώα, παρωθούμενος από μια εξαιρετική τολμηρότητα και χωρίς να νοιάζεται για τις συμβουλές των συνοδών του. Όταν ο Αστυάγης αρνείται να αποδεχθεί το μέρος της κυνηγετικής λείας που του προσφέρει ο Κύρος, αυτός τον παρακαλεί να του επιτραπεί να την διαμοιράσει μεταξύ των συνομιλήκων του (ὄ πάππε, ἔμοι δός αὐτά, ὅπως τοῖς ἡλικιώταις ἐγὼ διαδῶ, *Cyr.*, I.4.10). Είναι αξιοσημείωτο για την σωστή κατανόηση της έννοιας δικαιοσύνης στο εξεταζόμενο πλαίσιο το γεγονός, ότι αυτή είναι η πρώτη φορά που ο Κύρος μπορεί να μοιράσει κάτι που ανήκει στον ίδιο.⁴ Με το να χαροποιήσει ο Κύρος με αυτό τον τρόπο άλλους, φέρνει αυτή η πράξη του διαμερισμού ενεργειών σε φίλους την φιλανθρωπία του εκ νέου στο προσκήνιο και με αυτή πάλι δρέπει από άλλους νέους επαίνους. Με αυτό τον τρόπο ενεργούν παράλληλα τα τρία προεξάρχοντα χαρακτηριστικά της φύσεως του Κύρου έτσι, ώστε σε ένα διαρκώς αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων να διακρίνεται και να αποκτά το όνομα ενός διανεμητού ενεργειών. Αυτή είναι η σωστή στιγμή να επανέλθουμε στον σωκρατικό διάλογο μεταξύ του Κύρου και της μητέρας του, στο δεύτερο θέμα της συνομιλίας τους: την απονομή της δικαιοσύνης στην Περσία.

Ο Κύρος την διηγείται, ότι ο δάσκαλός του, επειδή ήδη τον θεωρούσε τόσο καλό γνώστη των προβλημάτων της δικαιοσύνης, του ανέθεσε να δικάζει σαν δικαστής άλλου. Μια περίπτωση, που ο ίδιος τιμωρήθηκε, γιατί δεν έκρινε σωστά, ήταν η ακόλουθη. Ένα μεγάλο παιδί, που είχε μικρό φόρεμα, μετά το έντυσε με το δικό του, ενώ το ίδιο κράτησε το φόρεμα του μικρού. Εγώ λοιπόν, δικάζοντας την υπόθεση, έκρινα πως είναι προτιμότερο και για τους δυό, καθένας να έχει το φόρεμα που ταιριάζει στο σώμα του. Γι' αυτή μου την απόφαση ο δάσκαλος με χτύπησε λέγοντας ότι θα ήταν σωστή η κρίση μου σε περίπτωση που θα έπρεπε να αποφανθώ

σε ποιόν ταιριάζει καλύτερα το κάθε φόρεμα, αυτό, είπε, έπρεπε να σκεφτώ: σε ποιόν, δηλαδή, δικαιωματικά ανήκει: σε κείνον που με τη βία το αφαίρεσε ή σ' αυτόν που το έφτιαξε ή το αγόρασε. Και ο Κύρος κλείνει την διήγησή του με τις λέξεις: «Επειδή,... εκείνο που είναι σύμφωνο με το νόμο είναι δίκαιο, ενώ το ασύμφωνο με το νόμο αρπαγή,...» (Κ.Π., Α' 3.17): έπει δ' έφη, τό μέν νόμιμον δίκαιον εἶναι, τό δέ άνομον βίαιον,...⁵

Η Μανδάνη υπενθυμίζει στον γιό της με την απάντησή της ότι οι Πέρσες δεν έχουν την ίδια γνώμη σχετικά με το δίκαιο: Γιατί ο παππούς σου έγινε απόλυτος μονάρχης όσων υπάρχουν στην Μηδία, ενώ στην Περσία η δικαιοσύνη στηρίζεται στην ισότητα των δικαιωμάτων (ίσον δίκαιον) (Κ.Π., Ι.3.18).

Η κυριαρχούσα ιδέα στην περσική πόλη είναι σύμφωνα με αυτά η ιδέα του «δικαίου και της ευταξίας»⁶ και η συνοχή της περσικής κοινωνίας εξαρτάται από την ευσυνειδητή τήρηση του νόμου: Η υπακοή στους νόμους θεμελιώνει «το κοινό αγαθόν» (Κ.Π., Α' 2.2), που για τους αγαθούς σημαίνει μια ζωή τίμια και ελεύθερη (έντιμος και έλευθέριος ό βίος *Cyr.*, ΙΙΙ, 3.52), ενώ για τους κακούς σημαίνει μια ζωή ταπεινή και γεμάτη λύπες, που δεν θα αξίζει να ζει κανείς (ταπεινός τε και άλλγεινός και άβίωτος ό αίώ έπάνα κείσεται;) (*Cyr.*, ΙΙΙ, 3.52). Σε αρμονία με την διδασκαλία του Σωκράτη είναι στην Περσία το «δίκαιο» συνώνυμο με το «νόμιμο». Αντίθετα, λέει η Μανδάνη, στην Μηδία είναι ένας, ο τύραννος, που «έχει περισσότερα δικαιώματα από τους άλλους» (Κ.Π., Α' 3.18). Ενώ λοιπόν στην Περσία κάθε τιμή προέρχεται από τις υπηρεσίες στο κοινό αγαθό, στην Μηδία όλες οι τιμές προέρχονται από τις υπηρεσίες του βασιλιά που ζει μια ζωή με υπέρτατη μεγαλοπρέπεια και με τις μέγιστες ανέσεις. Με την αντιπαράθεσή του προς την εχθρική προς τις περσικές του αρετές πολυτέλεια της αυλής του παππού του πρέπει να θεθεί σε δοκιμασία ο Κύρος. Αλλά αυτός περιφρονεί τα διαλεχτά λαχανικά του βασιλικού τραπέζιού (Κ.Π., Α' 3.4-5) και όταν του προσφέρεται μια μεγάλη ποσότητα κρέας, παρακαλεί τον παππού του να του επιτραπεί να το διαθέσει κατά βούληση. Στην συνέχεια ο Κύρος διανέμει όλο το κρέας στους υπηρέτες του παππού του, με εξαίρεση τον οινόχοο του Σάκα, που ο Κύρος βλέπει σαν κύριο αντίζηλό του στις εργώδεις προσπάθειές του να κερδίσει την εύνοια του Αστυάγη με κάθε είδους εξυπηρετήσεις (Κ.Π., Α' 3.6-8). Ο Κύρος παρακαλεί μετά τον βασιλιά να του επιτρέψει να είναι ο οινόχοος του. Ο Αστυάγης, από την πλευρά του πολύ χαρούμενος γιατί του είναι έτσι δυνατόν να δώσει μια χαρά στον τόσο υποχρεωτικό απέναντί του εγγονό, ανακοινώνει ότι είναι σύμφωνος και ο Κύρος φωνάζει προς τον αντίζηλό του: «Σάκα, χάθηκες, θα σε βγάλω απ' την τιμητική θέση που κατέχεις, γιατί και γενικά καλύτερα από σένα θα κερνώ και ούτε θα πίνω ο ίδιος το κρασί» (καί ούκ έκπίομαι αυτός τόν οἶνον: *Cyr.*, Ι, 3.9). Με αυτόν τον τρόπο αποποιείται ο Κύρος, πιστός στην σωκρατική του ανατροφή και εντελώς ελεύθερος από κάθε εξάρτηση από υλικά αγαθά, την κύρια ανταμοιβή που είχαν να προσφέρουν οι Μήδοι. Τον Κύρο παρακίνησε σ' αυτήν του την στάση πάλι η χωρίς προηγούμενο φιλοτιμία του. Σε ανταπόδοσή του ότι ο Κύρος υπηρετεί τον βασιλιά με κάθε νοητό τρόπο και προς κάθε κατεύθυνση, απονέμονται σ' αυτόν από τον βασιλιά οι μεγαλύτερες τιμές (Κ.Π., Α' 3.14, 42).

Αλλά μια μέρα η παραμονή του Κύρου τελειώνει, με γενική συγκατάβαση, και έτσι ο Κύρος επιστρέφει στην Περσία. Ο Αστυάγης διαπιστώνει ότι ο Κύρος φέρνει ήδη σε πέρας ό,τι και ένας άνδρας, ιδιαίτερα μετά την συμμετοχή του σε μια αφιμα-

χία εναντίον εισβολέων στα σύνορα μεταξύ Μηδίας και Περσίας (*Κ.Π.*, Α' 4.25).

Μετά πάροδο ετών πεθαίνει ο Αστυάγης και τον διαδέχεται ο θεός του Κύρου Κυαξάρης. Όταν φαίνεται ότι επίκειται εισβολή των Ασουρίων στην Μηδία ανατίθεται στον Κύρο η διοίκηση των κοινών περσομηδικών στρατευμάτων (*Κ.Π.*, Α' 5.4).

Μετά την έναρξη της εκστρατείας του έχει ο Κύρος ένα μακρό, αξιομνημόνευτο και εξαιρετικά εμπιστευτικό διάλογο με τον πατέρα του Καμβύση σχετικά με τις διάφορες όψεις της καλής διοίκησης (*Κ.Π.*, Α' 6.1-46). Συνοπτικά: Ο Καμβύσης παροτρύνει τον γιό του να εγκολληθεί ιδιαίτερα τα εξής διδάγματα της πείρας:

— να εφοδιάζει πλουσιοπάροχα τα στρατεύματά του με όλα όσα χρειάζονται. Παράλληλα πρέπει να στηρίζεται εντελώς στις δικές τους ικανότητες, αναλογιζόμενος το γεγονός, ότι μόνο αυτός που βοηθάει τον εαυτό του έχει το δικαίωμα να παρακαλεί τους θεούς για τις σχετικές ευεργεσίες (*Κ.Π.*, Α' 6.4, 7).⁷

— ένας στρατός που θέλει να εκπληρώσει την αποστολή του, δεν θα έπρεπε ποτέ να παύει να βλέπει τους εχθρούς και να προσπορίζεται οφέλη για τον εαυτό του (δεῖ γάρ δήπου στρατιάν, εἰ μέλλει πράξειν τα δέοντα, μηδέποτε παύεσθαι ἢ τοῖς πολεμίοις κακά πορσύνουσαν ἢ ἑαυτῇ ἀγαθά) (*Cyr.*, I. 6.17). Θα πρέπει όμως μόνον τότε να επιχειρεί μια επίθεση, όταν είναι βέβαιος ότι θα αποκομίσει κάποιο κέρδος (*Κ.Π.*, Α' 6.26).

— «εκείνος που σκοπεύει να κάνει κάτι τέτοιο πρέπει να είναι επίβουλος και κρυψίνους και δόλιος και απατεώνας και κλέφτης και άρπαγας και σ' όλα γενικά να υπερτερεί από τους εχθρούς» και ταυτόχρονα να προξενεί την εντύπωση, ότι τάχα είναι «ο πιο δίκαιος και ο πιο νομοταγής» άνθρωπος (δικαιοτάτος και νομιμώτατος ανήρ) (*Cyr.*, I.6.27). Ναι είναι «δίκαιο και τους φίλους του να εξαπατά κανείς με σκοπό να τους ωφελήσει και να τους κλέψει για το καλό τους» (*Κ.Π.*, Α' 6.31).

Ενώ ο Καμβύσης προειδοποιεί τον γιό του με διάφορους τρόπους κατά την διάρκεια της συνομιλίας τους να δείχνει περίσκεψη στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του, ο Κύρος δίνει σε όλους να καταλάβουν ότι είναι αποφασισμένος να ξεκινήσει με σκοπό να κατακτήσει, για να αναπλάσει με αυτό τον τρόπο τις γειτονικές χώρες.

Η στρατηγική του Κύρου να σχηματίζει έναν περσομηδικό στρατό έχει σε γενικές γραμμές ως εξής:

— προβλέπει για την Περσία ανακατανομή της ιδιοκτησίας. Όλοι οι Πέρσες θα πρέπει στο εξής να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες να αποκτήσουν ιδιοκτησία ανάλογα με την από την φύση προσωπική τους ικανότητα.⁹ Αντί όμως αυτή την επιδιωκόμενη ανακατανομή των αγαθών στην Περσική κοινωνία να επιχειρήσει ο ίδιος, ο Κύρος πείθει τόσο τους ευγενείς όσο και τον απλό λαό —την κάθε μια από τις δύο τάξεις με κάπως διαφορετικά επιχειρήματα— να καταταχθούν στον στρατό του. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν μέσα από ένα έντιμο ανταγωνισμό να «προσπορίζουν πολύ πλούτο, μεγάλη ευτυχία και μεγάλες τιμές και στον εαυτό τους και στην πατρίδα τους» (πολύν μὲν ὄλβον, πολλὴν δὲ εὐδαιμονίαν, μεγάλας δὲ τιμάς, *Cyr.*, I.5.9).

Προσφωνώντας τους ευγενείς εκμεταλλεύεται την φιλοδοξία τους ονομάζοντάς τους «επαίνου έραστάς», (*Cyr.*, I. 5.12). Στον απλό λαό υπόσχεται αντίθετα ισότητα ευκαιριών:

«Τώρα όμως εγώ... θα φροντίσω να αποκτήσετε [sc. τα απαραίτητα για την ζωή σας] και είναι δυνατόν σε σας, άν θέλετε, αφού πάρετε τα ίδια με τα δικά μας όπλα,...

και, στην περίπτωση που κάτι καλό προκύπτει απ' αυτά, εξίσου με μας να το απολαμβάνετε» (κάν τι εκ τούτων καλόν κάγαθόν γίγνηται, τῶν ὁμοίων ἡμῖν ἀξιοῦσθαι, *Cyr.*, II. 1.15).

— στην Μηδία, αντιθέτως, καθένας ήταν ελεύθερος να αποκτήσει, και να απολαύσει όσα πλούτη ήθελε με την προϋπόθεση, ότι ο βασιλιάς, ο απόλυτος μονάρχης, δεν ήθελε ακριβώς αυτό που το άτομο είχε ή επιθυμούσε. Διότι στην Μηδία υπήρχε μεν ευημερία, αλλά δεν υπήρχε προστασία της ιδιοκτησίας. Όμως, με το να προσφερθεί ο Κυαζάρης, ο Μήδος βασιλιάς, να εξοπλίσει πλουσιοπάροχα τον στρατό του Κύρου με ό,τι είναι αναγκαίο (*K.Π.*, Β' 1.10-20), δίνει ο Κύρος, χωρίς να έχει ακριβώς επίγνωση, λαβή να εισαχθεί και στην Μηδία η διάκριση μεταξύ ενός δημόσιου και ενός ιδιωτικού τομέα. Με το να κατατάσσει τους στρατιώτες του από την Περσία και με το να υποβιβάζει την Μηδία σε αποθήκη όπλων και εφοδίων, ο Κύρος θεμελιώνει στην πραγματικότητα ένα καθαρό καταμερισμό εργασίας στο νέο πολυεθνές του κράτος: μεταξύ μιας τάξης πολεμιστών, που είναι προωρισμένη για κατακτητικές εκστρατείες και μιας τάξης παραγωγών οικονομικών αγαθών, που είναι προορισμένη — όπως πρόκειται να δείξει η μετέπειτα αφήγηση (*K.Π.*, Δ' 4.5) — να δημιουργήσει οικονομική ευημερία.¹⁰

Μια μέρα, την παραμονή μιας μάχης, θέτει ο Κύρος στους στρατιώτες του την εξής ερώτηση: Κατά ποιό δηλαδή τρόπο νομίζει (καθένας εδώ) πως θα ήταν δυνατόν να ασκείται καλύτερα από μας η αρετή, όταν πρόκειται να τιμάται περισσότερο εκείνος που θέλει και να κοπιάζει και να κινδυνεύει πάρα πολύ, ή όταν πιστεύουμε πως καμιά διαφορά δεν υπάρχει να είναι κανείς δειλός, μια και όλοι, με τον ίδιο τρόπο, τις ίδιες τιμές θα αποκτήσουμε; (*K.Π.*, Β' 3.4.). Ο ίδιος ο Κύρος προτείνει να διανέμονται τα λάφυρα που θα κερδηθούν στην μάχη στον καθένα με μέτρο τις υπηρεσίες που ατομικά πρόσφερε. Αυτό θα γίνει η νέα αρχή διανομής, η νέα αντίληψη περί δικαιοσύνης στην αυξανόμενη αυτοκρατορία του Κύρου.

Αφού υποστηρίζει ο Χρυσάντας, ένας από τους Πέρσες ευπατρίδες, την πρόταση του Κύρου, συντάσσεται με αυτήν και ο Πέρσης Φεραύλας, ένας άνθρωπος του λαού, σε μια συγκινητική ομιλία, με το ακόλουθο επιχείρημα: Το να αγωνίζεται κανείς είναι πιο πολύ αποτέλεσμα του ενστίκτου παρά της επιδεξιότητας, γιατί καθένας έχει από την φύση του την ορμή, να προσέχει για να αυτοπροστατευθεί. Εκείνο που αυτόν, τον Φεραύλα, πιο πολύ απ' όλα δίνει το θάρρος να συμμετάσχει με τους ευγενείς στον ανταγωνισμό, είναι η προσδοκία, ότι ο Κύρος «θα είναι ο κριτής» (ὅτι Κύρος ὁ κρίνων ἔσται). «Βλέπω μάλιστα», λέει ο Φεραύλας, «με μεγαλύτερη ευχαρίστηση να δίνει ο,τιδήποτε έχει σ' αυτούς, παρά να το κρατά ο ίδιος» (*K.Π.*, Β' 3.12). Ο Φεραύλας εμπιστεύεται τον Κύρο, γιατί αυτός, κατά την γνώμη του, είναι ελεύθερος από κάθε εξάρτηση από τα υλικά αγαθά και γι' αυτό είναι εξαιρετικά ικανός να διαμοιράσει σαν κριτής τα προσδοκώμενα πολεμικά λάφυρα στον καθένα ανάλογα με τις υπηρεσίες του. Μ' αυτόν τον τρόπο συνδέεται η «φιλοτιμία» του Κύρου — με εκφραστικό τρόπο παρουσιασμένη στον ρόλο του οينوχόου του βασιλιά που αρνείται να πιει κρασί— με την «φιλανθρωπία» του, στα μάτια του Φεραύλα στην ιδανική εικόνα ενός ακομμάτιστου κριτή. Αφού και πολλοί άλλοι παριστάμενοι προσχώρησαν στην άποψη του Φεραύλα, αποφασίζουν, όπως αναφέρεται στην συνέχεια, να αμοίβεται ο καθένας σύμφωνα με την προσφορά του και ο Κύρος να είναι ο διαιτητής (*K.Π.*, Β' 3.16).

Όπως δείχνει αυτή η πλήρης αυτοπαράδοση των στρατιωτών στον Κύρο, δεν θεωρείται πια αυτός απλώς σαν «πρώτος μεταξύ ίσων» μεταξύ των ευγενών. Επαινούμενος από όλες τις πλευρές σαν μεγάλος ευεργέτης, εξαιτίας της απaráμιλλης φιλανθρωπίας του, αποκτά διαρκώς και περισσότερο ο Κύρος την φήμη ενός χαρισματικού ηγέτη των μαζών. Κατά την συνέχιση της διήγησης αποχωρούν από το προσκήνιο συνεχώς και περισσότερο τα από την φύση στοιχεία της προσωπικότητάς του, ενώ τα στοιχεία της προσωπικότητάς του σαν δημόσιου άνδρα κερδίζουν συνεχώς έδαφος. Αυτό το στάδιο της ολοκλήρωσης της προσωπικότητας του Κύρου είναι για τούτο τόσο σημαντικό, γιατί ο Κύρος, η προσωπικότητά του καθ' εαυτή, μεταμορφώνεται για όλους που ήταν υπό την γοητεία της όψης του, διαρκώς περισσότερο σε «κύρος». ¹¹ Έτσι όπως ο ήλιος είναι αφενός μεν ένα από την γη απομακρυσμένο ουράνιο σώμα, αφετέρου δε ρυθμίζει και ζωογονεί τα πάντα στην γη, έτσι και ο Κύρος: αφενός μεν είναι απομακρυσμένος από την άμεση πολιτική καθημερινότητα, αφετέρου δε είναι πανταχού ενεργός.

Το επιχείρημα του Φεραύλα είναι, κατά την άποψή μου, ενδεικτικό, ως προς τούτο: Συμπυκνωμένο στον πυρήνα του θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: Ο Φεραύλας είναι πρόθυμος να παραχωρήσει ένα μέρος της ελευθερίας του στον Κύρο, που τον βλέπει σαν αντικειμενικό κριτή όλων των στρατιωτών, αν και εφόσον οι συμπολεμιστές του είναι διατεθειμένοι να κάνουν το ίδιο βήμα. Μ' αυτό τον τρόπο διατυπωμένο θυμίζει αυτό το επιχείρημα αμέσως το επιχείρημα του Hobbes για το κοινωνικό συμβόλαιο, που έχει σαν σκοπό να θεμελιώσει μια δεσπόζουσα δύναμη. ¹²

Ακόμη από μια άλλη άποψη είναι η απόφαση που πήρε ο στρατός του Κύρου, κατά την γνώμη μου, αποφασιστικά σπουδαία για την πλήρη κατανόηση της έννοιας της δικαιοσύνης στην *Κύρου παιδεία* του Ξενοφώντα. Αυτή είναι η μετατροπή της δικαιοσύνης από μια εσωκοινωνική αρετή —που καθήκον της είναι να φροντίζει για αντικειμενική διανομή των αγαθών που παρήγαγε η ίδια αυτή κοινωνία— σε μια αρετή, που ευγενέστερο καθήκον έχει να φροντίζει για πλουσιοπάροχη ροή υλικών αγαθών από έξω προς την κοινωνία. Το ιδανικό πρότυπο μιας κοινωνίας που στηρίζεται στην αντίληψη της δικαιοσύνης σαν συμφυούς κοινωνικής αρετής είναι η περσική κοινωνία, όπως περιγράφεται στην *Κύρου παιδεία*, ή μια «πόλις» στην αριστοτελική έννοια. Το ιδανικό πρότυπο μιας κοινωνίας που οικοδομείται με την αντίληψη της αποκτούσας δικαιοσύνης είναι το αναπτυσσόμενο κοσμοπολιτικό κράτος του Κύρου.

Όσο παράδοξα και αν ηχεί δεν είναι αυτό το κοσμοπολιτικό κράτος τίποτε άλλο από το μικρό περσικό κράτος μεταφερμένο στο μεγάλο: και στα δύο είναι «το δίκαιον» και «το νόμιμον» έννοια με την ίδια σημασία, όπως δείχνει καθαρά η νομική υπόθεση που σαν παράδειγμα αναφέρει ο Κύρος και στην οποία ένα μεγάλο παιδί αφαιρεί βίαια το φόρεμα ενός μικρού παιδιού (*Κ.Π.*, Α' 3.17). Εφόσον θέτει ο Ξενοφών στην ίδια μοίρα το «δίκαιον» και το «νόμιμον» βρίσκεται στην σωκρατική παράδοση. Αυτή την σωκρατική σκέψη συνδέει ο Ξενοφών με την σοφιστική σκέψη που λέει, ότι πρέπει κανείς να ωφελεί τους φίλους και να βλάπτει τους εχθρούς του. Ο συγκερασμός και των δύο σκέψεων σημαίνει τούτο: η έτσι αντιλαμβανόμενη δικαιοσύνη απαγορεύει να αφαιρέσει βίαια το μεγάλο παιδί: (ένας συμπατριώτης) από το μικρό (ένας άλλος συμπατριώτης), αυτό που εκείνο θεωρεί δικό του. Από την άλ-

λη πλευρά —και αυτή είναι η άλλη πλευρά του νομίσματος— αυτή η απαγόρευση δεν ισχύει εφόσον πρόκειται για (εσωτερικούς ή εξωτερικούς) εχθρούς αυτών των συμπατριωτών· στην Περσία καλλιεργούν οι ευγενείς (οι ομότιμοι) μεταξύ τους ένα πνεύμα αμοιβαίας φιλίας και συνεργασίας, ώστε σε δεδομένη περίπτωση να συλλαμβάνουν εγκληματίες ή να καταδιώκουν ληστές (Κ.Π., Α' 2-12). Στο αναπτυσσόμενο μεγάλο κράτος του Κύρου συναγωνίζονται μεταξύ τους οι στρατιώτες του στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν λάφυρα από εξωτερικούς εχθρούς για να ωφελήσουν τους εαυτούς τους και τους φίλους τους.¹³

Το περσικό κράτος και το παγκόσμιο κράτος του Κύρου διαφέρουν πάντως από οικονομική άποψη: στο πρώτο υπάρχει λανθάνουσα κοινωνική ένταση, απόρροια της κλιμάκωσης σε τάξεις, που κατά τον υπολογισμό του Ξενοφώντα είναι αρκετά σοβαρή, ώστε να επιτρέψει στον Κύρο μεταμόρφωση αυτής της κοινωνίας σε σύντομο διάστημα. Αυτή η μεταμόρφωση εισάγει ισότητα ευκαιριών για τον λαό και τους ευγενείς και καθιστά σαν επικτό —και αυτός είναι ο ουσιωδέστερος νεωτερισμός— μεγάλη ευημερία και μεγάλες τιμές για όλους και κατά τον ίδιο τρόπο. Αυτό έχει όμως σαν αναγκαία συνέπεια, ότι η μεταμορφωθείσα από τον Κύρο κοινωνία διαστέλλεται και μάλιστα διαρκώς.

Αυτά είναι τα λόγια του Κύρου σε μια προσφώνησή του προς τους ευγενείς (ομοτίμους), με τα οποία δικαιολογεί τις κατακτητικές εκστρατείες: «Κανέννας σας, λοιπόν, να μην έχει την εντύπωση πως αυτά που κατέχει είναι ξένα. Γιατί υπάρχει νόμος αιώνιος (νόμος αιδίος) σ' όλους τους ανθρώπους, όταν μια πόλη κυριευθεί μετά από αντίσταση, να ανήκουν στους νικητές και οι κάτοικοι και τα υπάρχοντά της. Και συμπεραίνει με κρυστάλλινη σαφήνεια: Επομένως δεν κατέχετε άδικα όσα τυχόν έχετε» (οὐκουν δίκαια γε ζετε ὅ,τι ἄν ἔχητε) (Cyr., 7,5,73). Από αυτή την ιδιότυπη πρόσμειξη της σωκρατικής και της σοφιστικής σκέψης αναπτύσσει ο Ξενοφώντας στην *Κύρου παιδεία* την δική του έννοια της δικαιοσύνης: στις σχέσεις μεταξύ των «συμπατριωτών» (ή «φίλων») είναι το «δίκαιο» ταυτόσημο με το «νόμιμο» και κάθε χρήση βίας σημαίνει προσβολή κατά του δικαίου. Αντίθετα, στην σχέση μεταξύ «συμπατριωτών» και εχθρών είναι η βίαιη αρπαγή αυτού που κατέχει ο εχθρός «όχι άδικο», όπως το εκφράζει ο Ξενοφώντας. Σε πλήρη αντίθεση με τον Αριστοτέλη είναι η έννοια της δικαιοσύνης στον Ξενοφώντα συνδεδεμένη με την σκέψη μιας πολυεθνούς αυτοκρατορίας, που προβλέπει μια εναλλακτική λύση στην ανακατανομή των αγαθών μέσα στα όρια της κοινωνίας.¹⁴

Στην αρχή της σύγχρονης εποχής περιλαμβανόταν η *Κύρου παιδεία* του Ξενοφώντα όλο και περισσότερο στο οπτικό πεδίο των ανθρωπιστών νομικών και με αυτή η ιδέα του για το δίκαιο σαν «αυτό που δεν είναι άδικο». Ο Hugo Grotius, για παράδειγμα, εισάγει την δική του έννοια του δικαίου στο έργο του *De Jure Belli ac Pacis* με τα ακόλουθα λόγια: «Το δίκαιο στην καθημερινή μας γλώσσα δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι αισθανόμαστε σαν δίκαιο και αυτό πιο πολύ σαν μια αρνητική παρά θετική έννοια, δηλαδή έτσι ώστε νομιμο είναι ό,τι δεν είναι άδικο.¹⁵ Σε συμφωνία με αυτά ερευνά στην συνέχεια ο Grotius την αριστοτελική έννοια της δικαιοσύνης σε στενή έννοια, με το να διακρίνει μεταξύ αυτού που ονομάζει *justitia expletrix* και *justitia attributrix*. Η πρώτη ονομάζεται από τον Αριστοτέλη «συμβατική», η δεύτερη «διανεμητική». Κατά την άποψη του Grotius υπάρχουν σε πολλές περιπτώσεις αναλογίες, αλλά όχι πάντα. Ακόμη, δεν είναι σωστό ότι η *justitia attributrix*

αναφέρεται στην δημόσια ιδιοκτησία και η *justitia expletrix* αναφέρεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία.¹⁶ «Αυτή η διαφοροποίηση», παρατηρεί ο Grotius «έγινε σωστά από τον δάσκαλο του Κύρου» και παραπέμπει στη προηγούμενως αναφερθείσα υπόθεση στην *Κύρου Παιδεία* (*Cyr.*, I. 3,17), του μεγάλου παιδιού που αφαιρεί το φόρεμα ενός μικρού παιδιού.

Ο Hobbes παίρνει επίσης θέση σ' αυτό το θέμα σε συνάρτηση με την εξέταση που κάνει των «νόμων της φυσικής»: στον τρίτο νόμο της φυσικής ότι οι άνθρωποι οφείλουν να τηρούν τις καταρτισθείσες συμβάσεις, εκφράζει την άποψή του με τον συνήθη οξύ τρόπο του, ως εξής: «Αλλά όταν καταρτίζεται μια σύμβαση είναι άδικο να την διαρρηγνύουμε. Και ο ορισμός της αδικίας δεν είναι άλλος από την μη εκπλήρωση της σύμβασης. Και αυτό που εκάστοτε δεν είναι άδικο, αυτό είναι δίκαιο».¹⁷

Η δικαιοσύνη των πράξεων, παρατηρεί ο Hobbes, διαιρείται παραδοσιακά σε εξισωτική και διανεμητική· η εξισωτική δικαιοσύνη ήταν «η ισότητα της αξίας των αντικειμένων της σύμβασης» και «η διανεμητική ήταν η διανομή ίσου οφέλους σε ανθρώπους ίσης αξίας». Με αυτό εννοεί προφανώς τον ορισμό της δικαιοσύνης του Αριστοτέλη. Ο Hobbes επιχειρεί στην συνέχεια να δώσει ένα νέο ορισμό της εξισωτικής δικαιοσύνης, λέγοντας, ότι κατά την κρίση του «η αξία των αντικειμένων σύμβασης μετράται από την όρεξη των μερών της σύμβασης· και γι' αυτό η δίκαιη αξία είναι αυτή που θέλησαν να δώσουν». Για την διανεμητική δικαιοσύνη, παρατηρεί, μεταβάλλοντας τον ορισμό της, με απροσχημάτιστη ευθύτητα: «Η αξία του καθενός δεν υπολογίζεται με βάση την δικαιοσύνη, πολύ περισσότερο ακολουθεί η αμοιβή με βάση την εύνοια».¹⁸ Ίδού, ο Κύρος, ο διανεμητής ευεργεσιών!

Με την *Κύρου παιδεία* μας άφησε ο Ξενοφώντας ένα έργο γεμάτο λαμπρότητα αλλά και ανησυχητικές απόψεις: σ' αυτό συναντούμε τόσο τον Κύρο, φιλόσοφο, που αρνείται να γευτεί το κρασί του βασιλιά, όσο και τον Κύρο, «μηχανικό της πολιτικής», που ξέρει να καταπιέζει τους «εχθρούς» του. Το κάνει τότε με την προσποίηση ενός ευγενικού φρονήματος, τότε με το να γεμίζει όλους με φόβο, έτσι ώστε κανείς να μη τολμάει να του εναντιωθεί, και αυτό πάντα με τον σκοπό να θεωρείται «ως προς την ψυχή πολύ φιλάνθρωπος και φιλομαθής και φιλόδοξος».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Αυτό το άρθρο μεταφράστηκε από τα αγγλικά. Μια συντομότερη μορφή του ίδιου αναπτύχθηκε τον Αύγουστο του 1985 στο 12ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνικής Φιλοσοφίας και Φιλοσοφίας του Δικαίου στην Αθήνα.

1. Erik Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, Bd. III, 1: *Rechtsphilosophie der Sokratik und Rechtsdichtung der alten Komödie*, Φρανκφούρτη, 1954, σ. 109, Σημείωση 3. Στο εξής συντομευμένο: Wolf, *Rechtsdenken*, III, 1.
2. Ξενοφόντος *Κύρου παιδεία*, Αρχαίον Κείμενο, Μετάφρασις Βασίλειος Καλαμπαλίκης, Πάπυρος, 1975. Συντομευμένο: *Κ.Π.*, κατά Βιβλίο, Κεφάλαιο και Υποκεφάλαιο. Εκτός τούτου χρησιμοποίησα: Xenophon, *Cyropaedia* (Loeb Classical Library), Τόμοι I και II, μεταφρασμένοι από τον Walter Miller. Cambridge/Mass., Λονδίνο 1983, συντομευμένο: *Cyr.*, κατά Βιβλίο, Κεφάλαιο και Υποκεφάλαιο. Τα αρχαία ελληνικά αποσπάσματα πάρθηκαν από την έκδοση του Loeb.
3. Wolf, *Rechtsdenken*, III, 1, σ. 111, μιλάει για μια "Bewährungsprobe" (άγών), σ. 110. Πρβλ. επίσης Waller Randy Newell, *Xenophon's "Education of Cyrus" and the Classical Critique of Liberalism*, Ann Arbor: University Microfilms International, 1981, σ. 34, 52, συντομευμένο: Newell, *Education of Cyrus*.
4. Newell, *Education of Cyrus*, σ. 50.
5. Παραπέμπω ιδιαίτερος στον Wolf, *Rechtsdenken*, III, 1, σ. 110, σημ. 1.
6. *Cyr.*, VIII, 5, 14; Wolf, *Rechtsdenken*, III, 1, σ. 117.
7. *Κ.Π.* Α' 6.4: Κύρος: Θεωρώ τους θεούς φίλους μου.

8. Στην σοφιστική σκέψη, ότι πρέπει κανείς να ωφελεί τους φίλους του και να βλάπτει τους εχθρούς του, π.χ. *Κ.Π.*, Γ' 1.16. Τιγράνης: «Κάθε φίλος είναι χρήσιμος». Αυτό το απόσπασμα δείχνει επίσης ότι ακόμη και το ποινικό δίκαιο, κατά την άποψη του Τιγράνη, κυριαρχείται από την αρχή της ωφέλειας. Πρβλ. επίσης *Κ.Π.*, Η' 7, 28: Τα τελευταία λόγια του Κύρου.
9. Newell, *Education of Cyrus*, σ. 42, 67.
10. Για την σκέψη του καταμερισμού εργασίας, π.χ., *Κ.Π.*, Γ' 2,25-26: Ο Κύρος κατατάσσει τους φιλοπόλεμους Χαλδαίους στον στρατό του, πρβλ. ιδιαίτερα *Κ.Π.*, Η' 2, 5, ειδικευση της εργασίας.
11. Stephanus, *Thesaurus Graecae Linguae*, Τόμος V, Γκρατς, 1954, στήλη 2152, λήμμα: Κύρος, δ: "Putatur autem qui primus ita dictus fuit, id nomen a sole accepisse; vocare enim κύρον Persas τὸν ἥλιον, με περισσότερες σχετικές παραπομπές, στήλη 2153, λήμμα: κύρος, τό, με παραπομπές. Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 3, έκδοση, 4. εκτύπωση, Braunschweig, 1911, λήμμα: Κύρος, περσικά ἥλιος, ελληνικά κύριος.
12. Hobbes, *Leviathan* (Edition Macpherson), Penguin, 1968, Κεφάλαιο 17, σ. 227: συντομευμένο: Hobbes, *Lev.*
13. Για τα θέματα: ιδιωτική ευημερία μέσω κατακτήσεως, *Κ.Π.*, Β' 1, 17; Β' 3,2; Γ' 3,7; Δ' 2,44; Δ' 3,4. Διανομή αμοιβών μέσω των «ομότιμων» στους αξιέπαινους κατώτερους: *Κ.Π.* Γ' 3.6. Ανταγωνισμός: *Κ.Π.* Β' 1.16-17; Β' 3.15; ανταγωνισμός για την απόκτηση της εδνοιας του Κύρου, Η' 2,28. Η αρχή: *Κ.Π.*, Ζ' 5.76. Wolf, *Rechtsdenken*, III, 1, σ. 114-115. G.T. Griffith, *Athens in the Fourth Century*, στο *Imperialism in the Ancient World*, εκδότης P.D.A. Carnsey και C.R. Whittaker (Cambridge Classical Studies), Cambridge, 1978, σ. 127-144, ιδιαίτερα στις σ. 143, 128.
14. Μια προσεκτική ανάλυση της έννοιας της ειδικής δικαιοσύνης στον Αριστοτέλη και το δίκαιο που εκφράζει βρίσκεται στο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος: *Aristote sur la Famille et la Justice*. Ousia: 1983, σ. 105-109.
15. "For law in our use of the term here means nothing else than what is just, and that, too, rather in a negative than in an affirmative sense, that being lawful which is not unjust." Hugo Grotius, *De Jure Belli ac Pacis*, Libri Tres, The Classics of International Law, εκδότης James Brown Scott, Oceana Publications, 1964, Βιβλίο I, II. 1 (σ. 34); συντομευμένο Grotius, *De Iure Belli*.
16. Grotius, *De Iure Belli*, Βιβλίο I, VIII, 3 (σ. 37).
17. "But when a Covenant is made, then to break it is Unjust: And the definition of Injustice, is no other than the not Performance of Covenant. And whatsoever is not Unjust, is Just". Hobbes, *Lev.*, Κεφάλαιο 15, σ. 202.
18. "The value of all things contracted for, is measured by the Appetite of the Contractors: and therefore the just value is that which they are contented to give". "And Merit... is not due by Justice; but is rewarded of Grace only". Hobbes *Lev.*, Κεφάλαιο 15, σ. 208.

HANS RAPP
CLARE HALL
UNIVERSITY OF GAMBRIDGE